УДК 373.5.016:811.161.2'366

DOI: 10.12958/2227-2844-2019-3(326)-155-163

Мордовцева Наталія Валеріївна,

кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри філологічних дисциплін ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Старобільськ, Україна.

mordovcevanv@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1827-9404>

ЗМІСТ РОБОТИ З ЛІНГВІСТИЧНИМИ МІНІ-ТЕКСТАМИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «МОРФОЛОГІЯ»

Реформування мовної освіти в сучасній школі визначає найважливіші завдання, визначені чинною програмою з української мови, є необхідність вироблення в школярів умінь й навичок комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях під час сприймання, відтворення і створення висловлювань, ознайомлення учнів із мовною системою як основою для формування мовних, мовленнєвих умінь та навичок

Традиційним для лінгводидактики питанням є пошук ефективних засобів навчання, що забезпечить формування мовної компетенції учнів. Основним засобом навчання мови вважається текст.

Обґрунтування лінгводидактичного потенціалу тексту здійснено в роботах Л. Бондарчук, Л. Варзацької, М. Вашуленка, Н. Грипас, В. Мельничайка та ін. У формуванні мовної компетенції учнів особливу роль відіграє науково-навчальний текст. Роботі з науково-навчальними текстами присвячено наукові розвідки Л. Мацько, М. Пентилюк, О. Андрієць, Л. Златів, Ю. Романенко та ін.

У середній ланці найчастіше використовується такий різновид науково-навчальних текстів, як лінгвістичні міні-тексти (мініатюри). Загальновідомо, що складний теоретичний матеріал краще засвоюється в нестандартній, образній формі, оскільки мовна експресія відіграє виняткову роль у формуванні в учнів інтересу до вивчення мови. «Зробити серйозне заняття для дитини цікавим – ось завдання первісного навчання», – зазначав К. Ушинський.

Використання лінгвістичних міні-текстів на уроках мови частково представлено в роботах О. Горошкіної, А. Дейкіної, Т. Жулій, І. Підгаєцької, З. Сікорської, Г. Шелехової та ін.

Актуальною в сучасній школі залишається проблема засвоєння учнями основних норм української мови, зокрема морфологічних у процесі вивчення морфології в середніх класах. Теоретичні засади навчання морфології розроблені такими вченими, як О. Біляєв,

В. Горяний, Н. Грипас, С. Караман, В. Мельничайко, М. Пентилюк, М. Плющ, М. Шкільник та ін.

Уважаємо, що рівень сформованості мовної компетенції учнів під час засвоєння морфологічних понять у середніх класах підвищиться за умов переваги текстового дидактичного матеріалу; уведення в процес навчання мови лінгвістичних міні-текстів як носіїв інформації про мовні поняття та явища, тематика яких відповідала б сучасним соціолінгвістичним, психологічним, соціокультурологічним чинникам навчання української мови учнів середньої ланки; застосування вправ на основі лінгвістичних міні-текстів, що стимулюють залучення учнів до інтерактивної взаємодії в різних видах мовленнєвої діяльності; систематичної роботи над засвоєнням лексичного та граматичного багатства української мови, над структурою лінгвістичних міні-текстів.

Метою роботи з лінгвістичними міні-текстами є створення ефективної методики формування мовної компетенції на різних за типом уроках української мови в середніх класах.

На нашу думку, засвоєння учнями системних знань про мову має відбуватися систематично протягом всього навчання. Ми виділяємо три етапи навчання залежно від рівня оволодіння учнями мовленнєвими поняттями й ступеня ознайомлення з лінгвістичними міні-текстами. Першим – пропедевтичним – етапом навчання ознайомлення учнів з лінгвістичними міні-текстами (5 клас), наступним – формувальним – етап удосконалення умінь і навичок учнів сприймати, аналізувати та створювати лінгвістичні тексти (5 – 7 класи), третім – контрольнo-корекційним – етап перевірки рівня сформованості умінь та навичок учнів створювати власні лінгвістичні міні-тексти залежно від ситуації спілкування (7 клас). Логічним завершенням кожного етапу навчання є аналіз лінгвістичних міні-текстів, переказ або написання власних.

Мета пропедевтичного етапу навчання полягає в ознайомленні п'ятикласників з лінгвістичними міні-текстами під час вивчення морфологічних понять, а також засвоєнні ними мовленнєвих понять, необхідних для вироблення умінь й навичок аналізувати й створювати власні тексти.

На цьому етапі здійснюється ознайомлення учнів з поняттями текст, його ознаки, тема (тематична єдність), основна думка (смилова єдність), зв'язок речень у тексті (граматична єдність); структурні компоненти тексту: ключові слова і словосполучення, абзац; структура тексту тощо, знання яких необхідне для ефективного розвитку вмінь і навичок текстосприйняття та текстотворення. Значне місце відводиться сприйняттю й аналізу учнями лінгвістичних міні-текстів, прогнозуванню структури висловлювання, а також переказуванню.

Особлива увага звертається на систематичний аналіз лінгвістичних міні-текстів з погляду висвітлення в них теоретичних питань з мови, що пропонуються для вивчення, доцільності використання виразально-зображальних засобів, визначення теми й основної думки тексту,

комунікативного наміру автора тощо. Перевага надається аналізу текстів-взірців, який поєднує мовний аналіз тексту, що ґрунтується на знаннях і вміннях учнів з мови та сприяє підвищенню мовної компетенції, та мовленнєвий аналіз, пов'язаний з розвитком мовлення учнів, підвищенням їхньої мовленнєвої компетенції (Методика навчання, 2007). Ми не можемо обмежитися лише одним видом аналізу, оскільки, по-перше, удосконалення мовної компетенції передбачає на основі знань про мову формування вмінь учнів спілкуватися, самовиражатися в процесі активної комунікації, що підтверджує нерозривний зв'язок у формуванні мовної і мовленнєвої компетенції учнів, по-друге, учні перед тим, як створити власний лінгвістичний текст, повинні опанувати мовленнєві поняття, знання яких сприятиме формуванню вмінь створювати власний текст.

Мовленнєвий аналіз тексту передбачає з'ясування комунікативного наміру автора, визначення мовних засобів реалізації задуму й прийомів впливу на слухача або читача; визначення теми, основної думки тексту, його мікротем, з'ясування композиційної структури тексту; визначення стилю мовлення тексту, його стилістичних особливостей; визначення типу мовлення, з'ясування того, як вибір типу мовлення впливає на композиційну структуру тексту (Гальперин, 1981).

Аналіз текстів передбачає подальше їх усне або писемне переказування. Завершується цей етап аналізом лінгвістичних міні-текстів.

На другому – формувальному етапі мета навчання полягає в подальшому оволодінні учнями теоретичним матеріалом з мови, поглибленні знань про мовленнєві поняття, удосконаленні вмінь і навичок аналізувати лінгвістичні міні-тексти та створювати власні відповідно до теми висловлювання.

Отже, цей етап характеризується послідовною й систематичною роботою з розвитку мовлення школярів відповідно до комунікативної змістової лінії шкільної програми та лінгвістичної теорії.

На цьому етапі учні поглиблюють знання з морфології, засвоюють лексику і граматику; здійснюють порівняльний аналіз текстів; удосконалюють уміння переказувати лінгвістичні тексти відповідно до змодельованої вчителем мовленнєвої ситуації та складають власні твори малих жанрів; навчаються добирати й систематизувати матеріал для лінгвістичних міні-текстів; удосконалюють уміння й навички редагувати й коректувати власні твори, оцінюють роль виразально-зображувальних засобів мовлення як у тексті-взірці, так і у створених висловлюваннях.

Цілеспрямоване поглиблення знань про текст, його структуру, засоби зв'язку, функціонально-сміслові типи й жанри мовлення заклало основи аналізу, підводить учнів до усвідомлення змістової та смислової цілісності тексту. Основною мовленнєвою формою аналізу тексту є

навчальний діалог, який забезпечує самостійність дій учнів, активізує їхні думки й асоціативну пам'ять, спонукає до висловлювання власних думок. Саме цей вид аналізу тексту є підґрунтям для аналізу-дискусії, який використовується під час третього етапу навчання (Донченко, 1995).

У процесі навчання учням пропонується робота з первинними й вторинними текстами, наприклад, аналіз лінгвістичної мініатюри, її переказування й складання власної тощо.

Переказування мініатюри відповідно до завдань учителя сприяє формуванню таких умінь і навичок учнів:

- орієнтуватися під час слухання в ситуації спілкування (визначення мети сприймання тексту, усвідомлення комунікативного наміру автора та його ставлення до висловлюваного);
- складати простий і складний план тексту-взірця;
- фіксувати найбільш значущі елементи висловлювання – ключові слова, словосполучення, речення, необхідні для відтворення тексту;
- аналізувати жанрово-композиційні особливості та мовне оформлення тексту;
- з'ясовувати, чи вдалося авторові проілюструвати в тексті певне лінгвістичне поняття або явище;
- порівнювати описане в тексті мовне поняття або явище із засвоєним на уроці матеріалом;
- перевіряти результати і якість сприйняття прослуханого (відтворення тексту подумки, вголос або письмово на чернетці).

Особливе місце під час цього етапу посідає прогнозування тексту мініатюри на основі заголовка, складання лінгвістичних міні-текстів на основі ключових слів і словосполучень або схеми (таблиці), складання на основі лінгвістичних текстів лінгвістичних мініатюр, лінгвістичних казок.

Контрольно-корекційний етап передбачає перевірку та корекцію вмінь і навичок створювати й редагувати власні лінгвістичні міні-тексти залежно від ситуації спілкування. На цьому етапі основна увага приділяється аналізу лінгвістичних міні-текстів з її подальшим дискусійним обговоренням, складанням учнями лінгвістичних текстів відповідно до змодельованої або природньої мовленнєвої ситуації, а також їх подальшому редагуванню й коректуванню. Серед засобів навчання найбільше використовуються різні види наочності, переважно малюнки, а також комп'ютерні програми.

Відповідно до кожного розділу чинної програми окреслено певний зміст роботи з навчання учнів створювати лінгвістичні міні-тексти, визначено мовні та мовленнєві уміння й навички, що доповнюють попередні. Мовні й мовленнєві поняття засвоюються учнями не одноразово (на конкретно визначених програмою уроках), а з поступовим розширенням і поглибленням.

Так, знання семикласників про особливі форми дієслова під час підготовки лінгвістичного міні-тексту за поданим зразком пов'язуються зі знаннями про дієслово, прикметник, прислівник та діалог, оскільки більшість лінгвістичних текстів характеризується діалогічною формою висловлювання.

Беручи до уваги сформульовані вимоги до умінь та навичок учнів, визначений чинною програмою обсяг мовного матеріалу (поняття, що пропонуються для вивчення, орфографічні та пунктуаційні правила тощо), а також подані в лінгводидактичній літературі групування цього матеріалу залежно від своїх особливостей, ми об'єднали мовні поняття і явища як навчальні одиниці в певні групи. Це дозволило нам, у свою чергу, тематично об'єднати лінгвістичні міні-тексти, визначити їх мету під час вивчення певного мовного поняття або явища, що сприятиме ефективнішому формуванню мовної компетенції школярів. Покажемо це за допомогою таблиці.

Таблиця

Групи мовних понять і явищ	Тематика лінгвістичних міні-текстів	Мета використання лінгвістичних міні-текстів
1) поняття, з якими учні знайомляться під час вивчення так званих вступних тем, тобто у процесі вивчення загальних відомостей про мову;	→ «Подорож до мовної країни»	→ ознайомлення з функціями мови, роллю мови в житті суспільства
2) поняття, що мають широке значення, охоплюючи багато членованих явищ (звук (голосний і приголосний), частина мови (іменник, прикметник, займенник тощо) і т. ін.)	→ «Фонетика – це цікаво», «У гостях у брата Іменника», «Якого кольору слова?», «Брати» (про дієприкметник та дієприслівник)	→ ознайомлення з одиницями мови, їх функціями і значенням; ілюстрація особливостей мовного поняття, його використання в мовленні
3) явища, що виражаються одним словом або словосполученням (прості й складені числівники; простий і складений присудок)	→ «Числівники-символи», «Синтаксис – країна несподіванок»	→ ілюстрація мовного поняття, його засвоєння
4) поняття, які розкривають постійні й непостійні ознаки, наприклад, у іменників – рід, число, відмінок тощо.	→ «Категорія роду в різних мовах»	→ засвоєння особливостей мовного розбору;
5) поняття і явища, які характеризуються функцією та значенням, наприклад префікс, суфікс, слово тощо.	→ «Вічний двигун» (словотвір),	→ ілюстрація способів словотворення та словозміни
6) поняття, що є основою для формування орфографічних і пунктуаційних умінь і навичок.	→ «Орфографія – одяг писемного мовлення»	→ засвоєння орфографічних і пунктуаційних правил

У процесі роботи з лінгвістичними міні-текстами на уроках вивчення матеріалу з морфології, ми створили ступеневий характер: *перший ступінь* – ознайомлення з мовним поняттям або явищем під час прочитання (або слухання) лінгвістичних міні-текстів; *другий ступінь* – аналіз лінгвістичних міні-текстів (мовний + мовленнєвий; з подальшим дискусійним її обговоренням, порівняльний аналіз і т.ін.); *третій ступінь* – складання лінгвістичних міні-текстів на основі ключових слів або словосполучень, таблиці, малюнка тощо; *четвертий ступінь* – складання лінгвістичних міні-текстів залежно від цільової настанови; *п'ятий ступінь* – редагування та корегування власних лінгвістичних текстів.

Змоделюємо ці ступені на прикладі вивчення теми «Самостійні й службові частини мови».

«Службові частини мови»

Такий зміст роботи з лінгвістичними міні-текстами зумовлений на удосконалення мовної компетенції учнів середнього шкільного віку під час створення лінгвістичних міні-текстів.

Лінгвістичні міні-тексти використовуються передусім на аспектичних уроках, оскільки саме на цих уроках відбувається безпосереднє формування мовної компетенції учнів. Однак роботу над засвоєнням мовленнєвих понять, необхідних для вдосконалення вмінь і навичок текстосприйняття і текстотворення, що відбувається переважно на уроках розвитку мовлення, ми також вважаємо такою, що сприятиме навчанню учнів створювати лінгвістичні міні-тексти.

Отже, дослідження не претендує на остаточне розв'язання проблеми використання лінгвістичних міні-текстів у середніх класах, а відображає лише основні аспекти цієї роботи. Зокрема, подальшого розв'язання потребує методика використання лінгвістичних текстів у 8–9 та 10–12 класах, що забезпечить наступність у вдосконаленні мовної компетенції учнів.

Список використаної літератури

1. Методика навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах : підруч. для студ. / Пентиліук М.І., Караман С. О., Караман О.В. та ін. Київ : Ленвіт, 2007. 400 с. **2. Гальперин И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. М. : Наука, 1981. 139 с. **3. Донченко Т. К.** Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної мови. К. : Фундація ім. О. Ольжича, 1995. 251с.

References

1. Metodyka navchannia ukrainskoi movy v zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh (2007) [Methodology of teaching the Ukrainian language in general educational institutions]: pidruch. dlia stud. / Pentyliuk M.I., Karaman S. O., Karaman O.V. ta in. Kyiv : Lenvit, 400 [in Ukrainian]. **2. Halperyn Y. R.** (1981). Tekst kak objekt lnhvystycheskoho yssledovanyia [Text as an object of linguistic research]. M. : Nauka, 139 [in Russian]. **3. Donchenko T. K.** (1995). Orhanizatsiia navchalnoi diialnosti uchniv na urokakh ridnoi movy [Organization of pupils' educational activity in native language lessons]. K. : Fundatsiia im. O. Olzhycha, 251 [in Ukrainian]

Мордовцева Н. В. Зміст роботи з лінгвістичними міні-текстами на уроках української мови під час вивчення теми «Морфологія»

У статті подано основні етапи роботи з лінгвістичними міні-текстами під час вивчення морфологічних понять, а також зосереджено увагу на засвоєння учнями середніх класів мовленнєвих понять, необхідних для вироблення умінь й навичок аналізувати й створювати власні тексти. Авторкою визначено ступеневий характер роботи з лінгвістичними міні-текстами на уроках вивчення матеріалу з морфології, що полягає в ознайомленні з мовним поняттям або явищем під час прочитання (або слухання) лінгвістичних міні-текстів; аналізі лінгвістичних міні-текстів з подальшим дискусійним обговоренням, порівняльним аналізом; складанням лінгвістичних міні-текстів на основі

ключових слів або словосполучень, таблиць, малюнків; складанням лінгвістичних міні-текстів залежно від цільової настанови тощо. У роботі вказано, що цілеспрямоване поглиблення знань про текст, його структуру, засоби зв'язку, функціонально-сміслові типи й жанри мовлення закладає основи аналізу, підводить учнів до усвідомлення змістової та смислової цілісності тексту. Основною мовленнєвою формою аналізу тексту є навчальний діалог, який забезпечує самостійність дій учнів, активізує їхні думки й асоціативну пам'ять, спонукає до висловлювання власних думок. Зауважено, що відповідно до кожного розділу чинної програми окреслено певний зміст роботи з навчання учнів створювати лінгвістичні міні-тексти, визначено мовні та мовленнєві уміння й навички, що доповнюють попередні. Мовні й мовленнєві поняття засвоюються учнями не одноразово (на конкретно визначених програмою уроках), а з поступовим розширенням і поглибленням змісту роботи з лінгвістичними міні-текстами зумовлений на удосконалення мовної компетенції учнів середнього шкільного віку під час створення лінгвістичних міні-текстів. Лінгвістичні міні-тексти використовуються передусім на аспектних уроках, оскільки саме на цих уроках відбувається безпосереднє формування мовної компетенції учнів.

Ключові слова: текст, мовна компетенція, лінгвістичний міні-текст, лінгвістичне висловлювання, морфологія.

Мордовцева Н. В. Содержание работы с лингвистическими мини-текстами на уроках украинского языка при изучении темы «Морфология»

В статье представлены основные этапы работы с лингвистическими мини-текстами при изучении морфологических понятий, а также сосредоточено внимание на усвоение учащимися средних классов речевых понятий, необходимых для выработки умений и навыков анализировать и создавать собственные тексты. Автором определён ступенчатый характер работы с лингвистическими мини-текстами на уроках изучения материала по морфологии, заключающийся в ознакомлении с языковым понятием или явлением во время прочтения (или слушания) лингвистических мини-текстов; анализе лингвистических мини-текстов с последующим дискуссионным обсуждением, сравнительным анализом; сборкой лингвистических мини-текстов на основе ключевых слов или словосочетаний, таблиц, рисунков; сборкой лингвистических мини-текстов в зависимости от целевой установки и тому подобное. В работе указано, что целенаправленное углубление знаний о тексте, его структуре, средств связи, функционально-смысловые типы и жанры речи закладывает основы анализа, подводит учащихся к осознанию содержательной и смысловой целостности текста. Основной речевой формой анализа текста является учебный диалог, который обеспечивает самостоятельность действий учащихся, активизирует их мысли и ассоциативную память, побуждает к высказыванию собственных мыслей. Замечено, что в соответствии с каждым разделом действующей программы обозначено определенное содержание работы по обучению учащихся создавать лингвистические мини-тексты, определены

языковые и речевые умения и навыки, которые дополняют предыдущие. Языковые и речевые понятия усваиваются учениками неоднократно (на конкретно определенных программой уроках), а с постепенным расширением и углублением. Содержание работы с лингвистическими мини-текстами обусловлено на совершенствование языковой компетенции учащихся среднего школьного возраста при создании лингвистических мини-текстов. Лингвистические мини-тексты используются прежде всего на аспектных уроках, поскольку именно на этих уроках происходит непосредственное формирование языковой компетенции учащихся.

Ключевые слова: текст, языковая компетенция, лингвистический мини-текст, лингвистическое высказывание, морфология.

Mordovtseva N. Content of the Work with Linguistic Mini-Texts on the Lessons of the Ukrainian Language in the Study of the Topic "Morphology"

The article presents the main stages of working with linguistic mini-texts during the study of morphological concepts, and also focuses on the acquisition of secondary language classes by students of the language concepts necessary to develop skills and skills to analyze and create their own texts. The author specifies the step-by-step nature of working with linguistic mini-texts in the study of material on morphology, which consists in familiarizing with the linguistic concepts or phenomenon during reading (or listening) of linguistic mini-texts; analysis of linguistic mini-texts with further discussion discussions, comparative analysis; compiling linguistic mini-texts based on keywords or phrases, tables, drawings; drawing up linguistic mini-texts depending on the target instruction, etc. It is stated in the work that the purposeful deepening of knowledge about the text, its structure, means of communication, functional-semantic types and speech genres lay the basis of analysis, brings students to the comprehension of the content and semantic integrity of the text. The main language form of text analysis is the educational dialogue, which ensures the autonomy of the students' actions, activates their thoughts and associative memory, induces to express their own thoughts. It is noted that according to each section of the current program there is a certain content of work on teaching students to create linguistic mini-texts, defined language and speech skills and skills that complement the previous ones. Linguistic and speech concepts are assimilated by students not once (on specific programs defined by the program), but with gradual expansion and deepening. the content of work with linguistic mini-texts is due to the improvement of linguistic competence of pupils of secondary school age when creating linguistic mini-texts. Linguistic mini-texts are used primarily on aspect lessons, because it is at these lessons that the formation of the linguistic competence of the students takes place directly.

Key words: text, language competence, linguistic mini-text, linguistic statement, morphology.

Стаття надійшла до редакції 29.03.2019 р.

Прийнято до друку 26.04.2019 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Ваховський Л. Ц.